

Володимир Павлятенко

ПОЛІТИЧНЕ НАСИЛЛЯ І МАНІПУЛЮВАННЯ ЦІННОСТЯМИ

У статті розглядаються «структуровані» та «неструктуровані» форми політичного насилля. Показано, що «структуроване» політичне насилля реалізується органами державної влади. «Неструктуроване» політичне насилля – легітимується завдяки ідеології й розгортається у формі заколотів, бунтів і революцій. «Неструктуроване» політичне насилля неодмінно переростає у «структуроване», однак завдяки символам зберігає культурний зв'язок із цінностями «революційної доби».

Ключові слова: *структуроване політичне насилля, неструктуроване політичне насилля, політичні символи, цінності.*

Pavliatenko V. Political violence and the manipulation of values. In the article "structured" and "unstructured" forms of political violence are considered. Shown that the "structured" political violence is realised by public authorities. "Unstructured" political violence – make legitime by ideology and unfolds in the form of revolts, riots and revolutions. "Unstructured" political violence inevitably develops into a structured, however, thanks to characters, keeps in touch with the "cultural" values of "revolutionary epoch."

Keywords: *the structured political violence, unstructured political violence, political symbols, values.*

Актуальність теми дослідження. Політична система, яка усіяко блокує виникнення конфліктів, неминуче прямує до деградації, до постання базисного конфлікту, що цілком знищує усталений політичний устрій, втягуючи спільноту у тривале протиборство, у якому усі здобутки цілком ілюзорні. Це парадоксально, але блокування конфліктів тягне за собою інший конфлікт, позначений не тільки ціннісною безкомпромісністю суб'єктів, а й неминучими проявами насилля. Прагнення уникнути насилля фактично й зумовлює насилля. Таким чином, насилля ми можемо розглядати як прояв і як детермінанту конфлікту.

Ступінь вивченості проблеми. Як відзначають політичні психологи, політичне насилля можна класифікувати: за ступенями жорстокості, способами обґрунтування, ставленням до цих актів суспільства (тощо).

У працях закордонних і вітчизняних дослідників розглядаються різні типології політичного насилля: за сферою дії (внутрішньодержавне і міждержавне насилля); відношенням суб'єктів насильства до державної влади (державне і недержавне); ступенем організованості (стихийне й організоване); кількістю учасників (індивідуальне, колективне та масове); джерелом ініціативи (оборонне, реакцієве, наступальне, агресивне); кількістю жертв (інтенсивне або ж менш інтенсивне); соціальною базою (соціально-класове, етнічне, релігійне);

спрямованістю та глибиною соціально-політичних наслідків (реформістське, радикальне, реакційне та консервативне); способами впливу на об'єкт (демонстративне й інструментальне); засобами (збройне та беззбройне насилля). Крім того, можна виділити такі форми політичного насильства (складні прояви насильства, що відрізняються одне від одного сукупністю перерахованих ознак видового розподілу): бунт (неорганізовані локальні хвилювання, що мають колективний характер); зіткнення політичних угруповань (локальні колективні сутички політичних опонентів, не спрямовані проти влади); повстання (масовий збройний виступ з метою здійснення змін у владних відносинах); громадянська війна (масштабне збройне протиборство за державну владу між суспільними групами в рамках однієї держави); партизанська війна (збройна боротьба проти уряду, що ведуть, застосовуючи особливу тактику, загони опозиціонерів без постійного місця дислокації на невеликій важкодоступній частині території країни); переворот (захоплення влади відносно невеликою групою змовників); тероризм (систематичне застосування нічим не обмеженого політичного насилля, що має метою досягнення визначених результатів шляхом залякування політичних супротивників); репресії (насильницькі дії органів держави, спрямовані на досягнення політичної стабільності, але не пов'язані з громадянською війною і залякуванням політичних опонентів). Звісно, такий досвід типології має передусім феноменологічний характер. Виходом із такого багатоманіття типів репресивного вирішення суперечностей може бути застосування системного підходу.

Теоретичне дослідження проблеми. Усі ці класифікації, безумовно, мають право на існування. Ми, однак, будемо використовувати типологію, засновану на використанні двох координат. Перша координата – це тип суб'єкта насильства – колективний чи індивідуальний. В одному випадку насилля здійснюється деякою групою чи інститутом, в іншому – однією особою. Друга координата – ступінь структурованості акту насилля [4, с. 359–360]. Структуроване насилля – це політичне насильства, що здійснюється за досить визначеними правилами. Неструктуроване насилля – це те політичне насильство, що не має чітко встановлених правил, є спонтанним і непередбаченим за

своїми проявами. У цьому разі, звичайно, існують неписані правила, але вони можуть по-різному інтерпретуватися різними членами суспільства і втягненими в акт політичного насилля індивідуальними чи колективними суб'єктами [4, с. 360].

Використання цих двох координат уможлиблює виокремлення чотирьох типів політичного насилля:

- 1) колективне структуроване насилля,
- 2) колективне неструктуроване насилля,
- 3) індивідуальне структуроване й
- 4) індивідуальне неструктуроване насилля.

Будь-яка теоретична типологія має розглядатися на конкретному поведінковому та інституційному матеріалі.

Органи державного насилля являють собою соціальні інститути, що здійснюють насильство в ім'я інтересів країни. Насилля, у цьому разі, легітимується державою, що символізується, зокрема, уніформою з використанням національних символів. Національна символіка присутня на уніформі солдатів, ставиться на військову техніку тощо. Існує і зворотна тенденція – військова тематика включається в національні символи у вигляді, наприклад, схрещених мечів чи хижих птахів або ж тварин на гербах країн. Леви, орли чи шаблі у цьому разі символізують і силу, і готовність її використовувати. Як зазначає К. Гаджиев, «Невід'ємною частиною формування, фіксації і відтворення ідентичності будь-якої нації і держави як соціокультурної і політичної спільності є національно-державні символи й ідеали. Вони виступають своєрідними сполучними елементами політичної культури. Символ являє собою концентроване зрине проявлення основної ідеї чи явища поняття, засноване на структурній подібності з ним» [2, с. 448].

Інститути структурованого політичного насилля організовані за ієрархічним принципом. Є ієрархія між органами насилля і між суб'єктами, належними до цих органів. Х. Арендт спостерегла цікаву закономірність: становлення тоталітарної системи супроводжується змінами ієрархії репресивних органів – збройні сили поступаються значенням силам правопорядку, в системі яких, у свою чергу, виокремлюються «елітні підрозділи», покликані

контролювати самі ці органи [1, с. 515]. У самій системі репресивних органів молодші за званням співробітники підкоряються наказам начальників, що несуть усю повноту відповідальності за свої розпорядження. Як наслідок, має місце зниження почуття індивідуальної відповідальності, що тією чи іншою мірою властиве усім соціальним інститутам такого типу. Максимальною мірою почуття індивідуальної відповідальності знижується в арміях й органах правопорядку диктаторських режимів, де це почуття узагалі всіляко придушується. Натомість громадянам пропонується повний спокій і можливість не думати про наслідки своїх учинків. Гітлер сказав: «Я рятую німецьку молодь від химери совісті». Аятолла Хомейні обіцяв усім солдатам, що воюють з Іраком, прощення всіх гріхів і вічне блаженство. Однак і в цілком цивілізованих країнах визнається, що, наприклад, за дії, скоєні солдатом, відповідальність несе не тільки і не стільки він сам, скільки його командир. Сам факт підпорядкування іншому і пов'язане з цим зниження почуття відповідальності за свої вчинки змінюють поведінку людини. Е. Фромм зазначав, що без такого відсторонення від відповідальності не можливе збереження цілісності особистості, яка, беручи участь у репресивних заходах, не може не усвідомлювати усю їхню злочинність [5, с. 447]. Люди, що не почувають відповідальності за те, що вони роблять, здатні на крайню жорстокість, несподівану і для них самих, і для тих, хто, здавалося б, давно і добре їх знає. Американський психолог Стенлі Мілгрем продемонстрував, що звичайні люди, підкоряючись наказам того, хто виступає як начальник, як «влада», можуть скоювати страшні вчинки [6].

На думку дослідників в інститутах колективного структурованого насилля спостерігається ще один важливий соціально-психологічний феномен – деіндивідуалізація. У солдатів і поліцейських знижується відчуття власної унікальності, відмінності себе від інших людей. Це закономірно веде до більшої особистої жорстокості і до більшої готовності виконувати жорстокі накази.

Колективне структуроване насилля покликане підтримувати стабільність державних інститутів; колективне ж неструктуроване, навпаки, спрямоване проти них. Прикладами неструктурованого колективного насилля можуть бути пов-

стання, бунти і тому подібні масові дії. Якщо солдати чи поліцейські представляють державу й у тій чи тій мірі ідентифікуються з нею, то для учасників бунтів чи повстань характерна ідентифікація не з державою, а з народом чи з якоюсь частиною народу. Почуття індивідуальної відповідальності в учасників актів колективного неструктурованого насилля значно вище, ніж у тих, хто втягнений у насилля структуроване. Тому велику роль для них відіграє ідеологія. Акти колективного неструктурованого насильства лежать в основі багатьох політичних систем, що виникли у перебігу революцій, народних повстань чи інших масових неструктурованих насильницьких дій. Однак спонтанними і хаотичними масові виступи бувають лише на самому початку руху. Процес структуризації торкається всіх сторін соціальної практики – інститутів суспільства і держави, їхніх функцій і взаємин. Процес структуризації інститутів насилля, відокремлюючи солдатів і працівників органів правопорядку від іншої маси народу, підриває це відчуття легітимності і породжує серйозні проблеми у відносинах між народом і новою владою. Усвідомлюючи це, багато режимів прагнуть якимсь чином згладити процес структурування інститутів насилля. Наприклад, лідери зберігають форму чи стиль одягу часів революції, тобто того періоду, коли вони були представниками не держави, а всього народу [4, с. 362]. Так за допомогою суто символічних проявів, символічного відсилання до цінностей «революційної доби», політичної культури здійснюється спроба зняти корінні суперечності, які існують у будь-якому суспільстві. Революційні зрушення мають на меті подолання суперечностей наявних. Іноді революції навіть перемагають, але жодна революція не здатна зламати об'єктивну якість будь-якого суспільства – наявність суперечностей. Постреволюційні спільноти цілком «несподівано» підпадають під владу цієї необхідності. Її постанови ставить під сумнів саму доцільність здійснення революційних перетворень. Це прояв постреволюційної кризи. Вона не може бути подолана функціонально, тож і знімається символічно.

Недемократичні держави розпочинають інституалізацію із гарантування внутрішньої безпеки. Мета – досягнення внутрішньої єдності. Спочатку структуруються служби безпеки, спрямовані проти внутрішніх ворогів, а вже після цього структурується армія, що спрямована на захист від

зовнішньої агресії. У принципі, можливий і зворотний рух: від інститутів структурованого колективного насилля до інститутів неструктурованого насилля. Власне, деструктуризація відбувається завжди після загибелі чи тимчасового відступу режиму. Залишки інститутів політичного насилля намагаються продовжувати діяти, але вже в менш структурованому варіанті.

Прикладом структурованого індивідуального насилля можуть бути феодалні відносини між васалом і сюзереном. Ці відносини припускають особисту лояльність і право сюзерена на насилля стосовно свого васала. За всієї імовірності механізми структурованого індивідуального насилля – це необхідні складники реалізації колективного структурованого насилля, тобто особиста лояльність, допустимо, охоронців стосовно суб'єкта охорони, очевидно, є необхідною для того, щоб створювалися відповідні соціальні інститути, наприклад, армія. Не випадково в будь-якій армії світу вважається особливим подвигом, коли солдат жертвує життям, рятуючи командира. Фактично при цьому він захищає не Батьківщину в цілому, а іншу людину, але ця інша людина важливіша, цінніша, ніж він сам.

Участь у структурованому індивідуальному насиллі, так само, як і участь у колективному структурованому насиллі дозволяє не почувати відповідальності за наслідки своїх дій, відокремлювати себе від тієї ролі, яка в цей момент виконується. Особа, включена в насильницьке розв'язання політичного конфлікту, набирає певної культурно визначеної ролі, вбирає маску, що дає їй змогу бути водночас і самою собою, і собою іншою – солдатом, правоохоронцем тощо. Варто відзначити важливу річ: здійснення насилля через роль одночасно уможливорює саме насильство і при цьому залишає його у рамках ролі. Таким чином, роль виступає своєрідною формою, за допомогою якої насилля уможливорюється і при цьому залишається у межах, визначених рольовим дискурсом.

На відміну від новочасних суспільств суспільства архаїчні відкрито визнавали різні права і різну цінність людей. Такі погляди ми знаходимо у діалогах Платона та працях Аристотеля. Це фіксувалося у вигляді різних покарань за однакові насильницькі дії залежно від того,

хто є суб'єктом і об'єктом насильства тощо. Наприклад, убивство князя, якщо воно вчинене іншим князем, каралося інакше, ніж убивство князя смердом. У сучасних суспільствах, декларують повну рівність людей і рівну цінність будь-якого людського життя, проте існують різні права на індивідуальне насилля, і ці права докладно регламентовані. Працівникам служби охорони порядку дозволено використовувати насилля стосовно злочинців. Опір поліції і завдання шкоди поліцейському, що знаходиться під час виконання службових обов'язків, є більш серйозним злочином, ніж, наприклад, насилля стосовно цього ж поліцейського, але коли він не у формі, чи стосовно іншого громадянина.

Неструктуроване індивідуальне насилля охоплює дуже широке коло явищ – від побутового хуліганства до знущання начальника над підлеглим. Прикладом може бути жорстокість сержанта стосовно солдата чи знущання солдатів окупаційної армії над мирними жителями. Так ми бачимо, що хоч сучасне суспільство і проголошує рівність перед законом, у межах політико-державних інститутів зберігаються елементи ієрархії, що визначають нерівноцінність суб'єктів. Це, безумовно, об'єктивні елементи суспільної організації, які обґрунтовувалися Платоном і Аристотелем.

Оскільки суспільство виступає як об'єктом насильницьких дій, так і його суб'єктом, представники репресивних органів так чи інакше належать до того самого суспільства, проти якого здійснюються репресії. Хоча акти індивідуального неструктурованого насилля не мають, як правило, жодних ідеологічних виправдань і тією чи іншою мірою засуджуються суспільством, участь у них зовсім не обов'язково породжує почуття провини. По-перше, людина може атрибутувати усю відповідальність за своє поведіння зовнішнім умовами, покладати відповідальність на суспільство. По-друге, може створюватися власний моральний кодекс, вважаючи за яким унаслідок визначених обставин – видатних заслуг, незвичайних здібностей чи особливого покликання – дозволене те, що не дозволено нікому іншому.

Індивідуальне неструктуроване насилля є найбільше особистісно детермінованим із усіх видів насилля. Індивідуальна свобода можлива тільки в умовах демократії і добровільного підпорядкування закону. Втім, надана демократією свобода дій, думки і слова вимагає від людини усвідомлення більшої відповідальності, ініціативи й уміння погоджувати свої вчинки з інтересами суспільства в цілому.

Отже, можна дати психологічну характеристику політичного насилля. Політичне насилля можна визначити як фізичний примус, застосований як засіб нав'язування волі політичного суб'єкта з метою оволодіння владою, насамперед державною. Актами політичного насилля є конкретні насильницькі дії: убивства, терор, примусова затримка, катування, присвоєння власності тощо. Наявність у фізичного примусу істотних ознак уможливорює розгляд «політичного насилля» як самостійного поняття, що має специфічний обсяг і зміст, відмінний і від примусу загалом, і від інших його різновидів. Чітке визначення поняття «політичне насилля» має велике теоретичне і практичне значення. Воно сприяє глибокому проникненню в сутність насилля, виявлення його механізмів і утрудняє пропагандистські маніпуляції терміном «політичне насилля» [4, с. 365].

М. Пірен виокремлює такі основні характеристики політичної маніпуляції: «По-перше, це тип духовного, психолого-політичного впливу, а не фізичного насилля. Основою, на що спрямовані дії маніпулятора, є вплив на духовно-психічні структури особистості. Саме на це наголошує соціолог ФРН Герберт Франке в роботі «Маніпульована людина» (1964 р.), де наголошується на таємні впливи маніпулятора. До речі, реклама є також прикладом впливу на людей. Якщо подивитися на окремі маленькі рекламки-ролики, то помітимо, що все починається неначе із несумісних речей, а після подається те, про що найбільше з цільовим призначенням йдеться. По-друге, маніпуляція – це прихована дія, яку не повинен помітити та усвідомити об'єкт маніпуляції, бо при розкритті намірів маніпуляції акції згортаються. По-третє, маніпуляція – це вплив, який вимагає великої майстерності та знань. До людей, свідомістю яких маніпулюють, ставляться не як до особистостей, а як до об'єктів, особливого типу речей. Маніпуляція – це частина технології влади, а не дія на

товариша. Товариськості і честі тут не слід шукати, тут є політична мета, якої бажано досягти будь-яким шляхом. Маніпулювання не тільки стимулює людину, що знаходиться під таким впливом, робити те, чого хочуть інші, а й змушує її хотіти це зробити. Тому можна вважати, що будь-яка маніпуляція свідомістю є взаємодією «хочу – не хочу, а – роблю», бо «змушений» вмілою психологічною дією» [3, с. 92–93].

Висновки. Безпосередній вплив на становлення тоталітарних проявів у політичному нсиллі справляють традиції державно-політичного життя. Вони проявляються в характері політизації життя суспільства, обсязі політико-державного контролю і регулювання його соціально-економічною і культурною сферою; у типі політичного панування, монополізації державної влади; у формі інституціалізації політичних відносин і участі суб'єктів політики в житті суспільства; міцності суверенітету державної влади [4, с. 368–369]. Розглядаючи автократичну і демократичну форми владних відносин з точки зору перерахованих параметрів, можна зробити висновки про те, як вони впливають на масштаби й інтенсивність насилля. Для автократичної форми владних відносин характерне широке застосування насилля у взаємодіях суб'єктів і об'єктів політики. Це зумовлюється високим ступенем монополізації державної влади правлячою елітою, що викликає невдоволення й опір суспільних груп, відсторонених від процесу володарювання. Оскільки ці групи не мають можливості використовувати легальні форми політичної участі для досягнення своїх цілей, їхня політична активність неминуче набирає екстремістського характеру. Нарешті, слабка інституціалізація, упорядкованість політичного процесу сприяє зверненню до крайніх методів боротьби за державну владу, особливо в період зміни правління чи ослаблення суверенітету держави. Причому для такого різновиду форми владних відносин, як тоталітаризм, характерніше державне насилля, тому що вона відрізняється гіпертрофованою політизацією всіх сфер життя суспільства, надмірним розширенням політичного простору. Віра в безмежні можливості політичних засобів регулювання соціальних відносин, властива тоталітарним

елітам, приводить до витіснення механізму суспільної саморегуляції й абсолютного домінуванню важелів «свідомого» керування. У цих умовах насилля неминуче виступає як один з основних засобів, за допомогою яких держава спрямовує соціальну поведінку індивідів і груп. Крім того, в умовах тоталітаризму суб'єкти влади керуються у своїх діях революційними завданнями, ідеєю тотальної перебудови суспільства. Оскільки будь-яке соціальне ламання має болісний характер, то і викликає опір. Не дивно, що за масштабами державного насилля тоталітарні системи перевершують усі інші. Авторитаризм не вирізняється таким високим ступенем політизації суспільства, як тоталітаризм. Особистість і суспільство зберігають визначену автономію в неполітичних сферах. Тому за меншого, ніж в умовах тоталітарної системи, державного насилля авторитаризм вирізняється більшими можливостями для опозиційного насилля.

-
1. Арентс Х. Джерела тоталітаризму. – К.: Дух і літера, 2001.
 2. Гаджиев К.С. Введение в политическую науку: Учебник для высших учебных заведений. 2-е издание. – М.: Логос, 1997.
 3. Пірен М.І. Основи політичної психології: Навчальний посібник. – К.: Міленіум, 2003.
 4. Политическая психология: Учебное пособие для вузов / Под ред. А.А. Деркача, В.И. Жукова, Л.Г. Лаптева. – М.: Академический проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2001.
 5. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: Республика, 1994.
 6. Encyclopedia of Psychology / Ed. H. J. Eysenck, W. Arnold and R. Meili. – Herder&Herder, N.Y., 1972.